سود جمعیتی: مفهوم و ابعاد

محمد شیری

مقدمه

تأثیر تغییرات ساختار جمعیت در پیامدهای اقتصادی و اجتماعی زمینه را برای مطالعه‌ی پیوند بین جمعیت و توسعه فراهم ساخته است. بسیاری از تحقیقات جمعیت‌شناختی بر تعیین‌پذیری تغییرات جمعیت از ساختار اقتصادی و اجتماعی تأکید داشته و این امر همواره با ظهور حوزه‌های جدید پژوهشی توسعه یافته است. مطالعه‌ی تأثیر ساختار جمعیت در پیامدهای اقتصادی و اجتماعی به سبب اهمیت آن در سیاست‌گذاری‌های کلان اجتماعی و اقتصادی در دهه‌های اخیر در کانون توجه محققان و سیاست‌گذاران قرار گرفته است. از این حیث می‌توان به مطالعه‌ی تأثیر ساختار سنی بر سیستم‌های تأمین اجتماعی و نظام بازنشستگی، پیامدهای اجتماعی اقتصادی، وضعیت سلامت، پدیده‌ی سالمندی جمعیت، گشتاور جمعیتی و نیازمندی‌های تحصیل و آموزش اشاره داشت. در حوزه‌ی مطالعاتی میان‌رشته‌ای اقتصاد و جمعیت، پدیده‌ی سود جمعیتی[1] به مثابه‌ی یکی از پیامدهای بالقوه‌ی اقتصادی تحولات جمعیت و گذار ساختار سنی از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. هدف این مقاله این است که با ارایه‌ی تعریفی از مفهوم سود جمعیتی، ابعاد تحقق سود جمعیتی را مورد مطالعه قرار دهد.

سود جمعیتی چیست ؟

در یک تعریف ساده، سود جمعیتی به رشد اقتصادی تسریع‌یافته‌ای اطلاق می‌شود که در نتیجه‌ی گذار مرگ و میر، باروری و به تبع آن، گذار ساختار سنی ایجاد شده باشد. در بستر گذار جمعیتی، با کاهش مرگ و میر و باروری، میزان رشد جمعیت کاهش یافته و یک تعادل نهایی در تغییرات رشد جمعیت شکل می‌گیرد. شکل‌گیری هماغازان بیش‌زایی موالید یکی از نتایج گذار جمعیتی در کشورهایی است که این پدیده‌ی جمعیتی را تجربه نموده‌اند. بخش تکمله‌ی گذار جمعیت (گذار ساختار سنی) زمانی آغاز می‌شود که جمعیت هماغازان بیش‌زایی موالید[2] در گذر زمان، زمینه را برای افزایش جمعیت در یک گروه سنی فراهم می‌سازد. به عبارت دیگر، با انتقال جمعیت این هماغازان به دوره‌ی کودکی، فاز اول گذار سنی یعنی فاز کودکی شکل می‌گیرد. در تداوم این روند، با انتقال این هماغازان به دوره‌ی جوانی، فاز جوانی و با انتقال به سنین میانسالی فاز سوم یعنی فاز بلوغ یا میانسالی رخ می‌دهد. در نهایت با انتقال جمعیت این هماغازان به سنین بالاتر از ۶۵ سال زمینه برای فاز نهایی یعنی فاز سالخوردگی جمعیت فراهم می‌گردد.

گذار ساختار سنی به فاز جوانی و میانسالی زمانی است که زیرساخت جمعیتی از طریق افزایش تعداد جمعیت در سن فعالیت در تسریع رشد اقتصادی فراهم می‌گردد. شکل‌گیری این وضعیت در ادبیات جمعیتی تحت عنوان‌های «پنجره‌ی جمعیتی»، «پنجره‌ی فرصت»، «امتیاز جمعیتی»، «هدیه‌ی جمعیتی» و «سود جمعیتی» مطرح می‌گردد. بهره‌گیری از این پتانسیل جمعیتی در راستای رشد اقتصادی «سود جمعیتی» را منجر می‌گردد. در ادبیات نظری و پژوهشی سود جمعیتی، دو مفهوم «سود جمعیتی اول»[3] و «سود جمعیتی دوم»[4] به منظور نشان‌دادن نقش ساختار سنی در رشد اقتصادی در مراحل مختلف گذار سنی، مطرح می‌گردد. در سود جمعیتی اول، ابعاد رشد اقتصادی منتج‌شده از گذار ساختار سنی به فاز جوانی و میانسالی مطرح است که

محمد شیری دکترای جمعیت‌شناسی و مدیر گروه پژوهشی پردازش داده و اطلاع‌رسانی پژوهشکده‌ی آمار است.

در این مقاله بدان پرداخته شده است. سود جمعیتی دوم به چگونگی تحقق انباشت ثروت در نتیجه‌ی گذار ساختار سنی به فاز سالخوردگی و یا همان سالمندی جمعیت است. به عبارت دیگر، در سود جمعیت دوم، ابعاد انتقال و انباشت ثروت در نتیجه‌ی استقرار دوره‌ی سالخوردگی جمعیت اشاره دارد.

◉ چرخه‌ی زندگی اقتصادی

یکی از مهم‌ترین بسترهای تحقق سود جمعیتی، نقش گذار ساختار سنی جمعیت در تحولات درامد، مصرف و پس‌انداز است. مکانیزم تأثیرگذاری تغییرات ساختار سنی در تحولات مصرف، درامد و پس‌انداز را نظریه‌ی چرخه‌ی زندگی اقتصادی مودیگیلیانی(۱۹۸۶) ارایه می‌کند. مودیگیلیانی در مدل چرخه‌ی زندگی اقتصادی مطرح می‌کند که جریان درامدی یک فرد در ابتدا و اواخر عمر نسبتاً پایین و کم مقدار است. از طرف دیگر، این فرد می‌تواند انتظار داشته باشد که سطوح مصرفی وی در تمام دوران عمر ثابت یا اینکه روند خفیف افزایشی داشته باشد. این مدل بیان می‌دارد که در سال‌های اولیه‌ی زندگی، فرد وام‌گیرنده‌ی خالصی است و در سال‌های میانی عمر مقداری از درامد را پس‌انداز می‌کند تا بدهی‌های قبلی خود را تأدیه نموده و مقداری را هم به دوران کهولت و پیری اختصاص دهد و در سال‌های اواخر عمر، فرد پس‌انداز منفی دارد. بدین ترتیب، باتوجه به الگوی چرخه‌ی زندگی اقتصادی، تغییرات ساختار سنی یک کشور ممکن است شرایط اقتصادی متفاوتی را ایجاد کند، بسته به اینکه کدام گروه، کودکان، بزرگسالان یا سالمندان سهم و رشد غالب جمعیتی را دارند. مدل چرخه‌ی زندگی اقتصادی مودیگیلیانی در شکل ۱ نشان داده شده است.

در شکل ۱ منحنی y نشان‌دهنده‌ی درامد و خط c نشان‌دهنده‌ی میزان مصرف است که رابطه‌ی این دو متغیر در قالب سن (محور افقی) مورد بررسی قرار می‌گیرد. شکل ۱ مبین این امر است که، رفتار اقتصادی افراد به مرحله و جایگاه آن‌ها در چرخه‌ی زندگی بسیار وابسته است؛ در شرایطی که نسبت زیادی از جمعیت را افراد وابسته (کودک و سالمند) تشکیل می‌دهد، معمولاً محدودیت‌هایی برای رشد و توسعه‌ی اقتصادی فراهم می‌شود. زیرا نسبت قابل توجهی از منابع بایستی به رفع نیازهای آن‌ها اختصاص یابد. در مقابل، داشتن یک نسبت بزرگ‌تر از جمعیت در سنین کار می‌تواند محرک رشد اقتصادی باشد، زیرا درامد و انباشت سرمایه در این شرایط افزایش می‌یابد. بر این اساس تغییرات در ساختار سنی تأثیر عمده‌ای بر رشد و توسعه‌ی اقتصادی دارد.

شکل ۱- مدل چرخه اقتصادی مودیگیلیانی

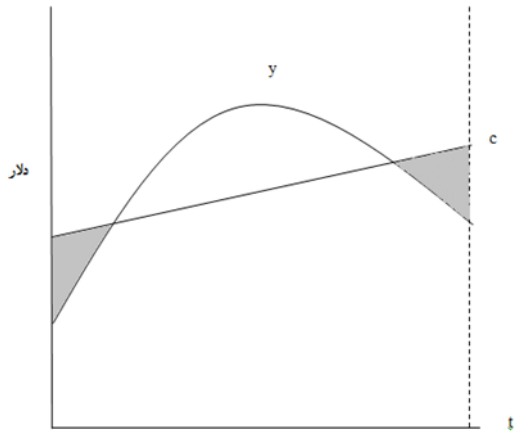

◉ عرضه‌ی نیروی کار

افزایش عرضه‌ی نیروی کار[5] در نتیجه‌ی گذار ساختار سنی به جوانی و میانسالی و افزایش جمعیت در سنین فعالیت (۱۵-۶۴) یکی از مهم‌ترین مکانیزم‌های تأثیرگذاری ساختار جمعیت در تحقق سود جمعیتی است. به عبارت دیگر، به تبع افزایش جمعیت در سنین فعالیت، عرضه‌ی نیروی کار نیز افزایش می‌یابد. تأثیر تحولات ساختار سنی در عرضه‌ی نیروی کار و در نهایت در رشد اقتصادی با ارتباط مستقیم افزایش نیروی کار و تولید ناخالص داخلی کاملاً قابل درک است. افزایش عرضه‌ی نیروی کار حتی در صورتی که تولید و بازده نیروی کار بدون تغییر باقی بماند، موجب افزایش درامد سرانه می‌شود. این تأثیرگذاری عمدتاً بخاطر رابطه‌ی جبری بین تولید سرانه و تولید به ازای هر نیروی کار است.

همچنان که اشاره شد، تحولات ساختار سنی سبب افزایش عرضه‌ی بیش‌تر نیروی کار می‌گردد. این امر به نوبه‌ی خود سبب افزایش عرضه‌ی نیروی کار زنان می‌گردد. در ادبیات‌های پژوهشی جمعیت‌شناختی، از تلاش زنان برای کاهش هزینه‌ی فرصت از طریق کاهش باروری به‌عنوان مکانیزم‌هایی یاد می‌شود که در افزایش عرضه‌ی نیروی کار زنان تأثیر پراهمیتی داشته باشد.

◉ پس‌انداز و سرمایه‌گذاری

با تکیه بر نظریه‌ی چرخه‌ی زندگی مودیگیلیانی، افزایش سهم جمعیت در سنین فعالیت، به دلیل ساختار درامدی این گروه سنی در چرخه‌ی زندگی، پتانسیل اساسی را برای افزایش درامد کل جمعیت و پس‌انداز فراهم می‌سازد. از سوی دیگر، تلاش برای ایجاد بسترهای لازم برای سرمایه‌گذاری و جذب پس‌اندازهای ایجاد شده، بدون شک رشد اقتصادی قابل توجهی را در پی خواهد داشت. بنا بر این می‌توان گفت که تغییرات ساختار سنی جمعیت به شکل بالقوه شرایط را برای رشد و توسعه فراهم خواهد کرد. در صورتی که سایر شرایط و امکانات مکمل (مانند پس‌انداز مناسب و سرمایه گذاری کافی) برای استفاده از این ساختار مناسب جمعیت (افزایش اشتغال) فراهم گردد، امکان رشد و

توسعه‌ی اقتصادی فراهم خواهد شد.

◉ توسعه‌ی سرمایه‌ی انسانی

نگاهی بر مدل‌های رشد اقتصادی درون‌زا نشان می‌دهد که عوامل سرمایه و فناوری در کنار ساز و کارهای درونی یک اقتصاد (همانند آموزش، سطح مناسبی از علم و مهارت، پژوهش و ...) در رشد اقتصادی نقش دارند. بر اساس این نظریه، رشد اقتصادی در نتیجه‌ی مجموعه‌ای از ساز و کارها اتفاق می‌افتد که در این مجموعه غیر از عوامل اولیه‌ی تابع تولید، متغیرهای دیگری نیز دخیل هستند. سرمایه‌ی انسانی به مثابه‌ی یکی از عوامل انکار ناپذیر در جریان رشد و توسعه‌ی کشورها به حساب می‌آید و از آنجا که سرمایه‌ی انسانی ماهر پیش‌نیاز توسعه است، سرعت و آهنگ توسعه به کمیت و کیفیت نیروهای کارآمد آن بستگی دارد. بسیاری از ادبیات نظری و پژوهشی که بر نقش گذار جمعیتی بر ایجاد بسترهای سود جمعیتی تأکید دارند، توسعه‌ی سرمایه‌ی انسانی را یکی از مهم‌ترین پیامدهای گذار جمعیت می‌دانند. یکی از مهم‌ترین مکانیزم‌های تأثیرگذاری تغییرات ساختار سنی، سرمایه‌گذاری بیش‌تر در کیفیت تربیت و آموزش فرزندان به واسطه‌ی کاهش باروری و تعداد فرزندان است. خانواده‌های با بعد کوچک از مهم‌ترین ویژگی‌های هماغازان بیش‌زایی موالید به‌عنوان نیروی محرکه‌ی گذار ساختار سنی و تحقق سود جمعیتی است. این ویژگی مهم به خانواده‌های این هماغازان این امکان را می‌دهد تا به طور برنامه‌ریزی‌شده در راستای تربیت و آموزش کارآمد فرزند خود گام بردارند. بنا بر این، یکی از مهم‌ترین پیامدهای مثبت گذار ساختار سنی می‌تواند از طریق این مکانیزم در بلندمدت شکل بگیرد.

◉ نتیجه‌گیری

جمعیت و مؤلفه‌های پویایی آن همواره یکی از تأثیرگذارترین عوامل در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری اقتصادی مطرح بوده است. یکی از مهم‌ترین پیامدهای اقتصادی و اجتماعی تحولات ساختار سنی جمعیت باز شدن پنجره‌ی جمعیتی و ایجاد زمینه‌های لازم برای تحقق سود جمعیتی است. در این مقاله سعی شد تا خلاصه‌ای از مفهوم سود جمعیتی و ابعاد آن اشاره گردد. آنچه که بایستی در مطالعات سود جمعیتی مطمح نظر قرار گیرد، اعمال سیاست‌های بهینه و کارآمد در استفاده از پتانسیل ایجاد شده در دوره‌ی باز شدن پنجره‌ی جمعیتی است. از این‌رو، تحولات ساختار سنی جمعیت در صورتی که با تکیه بر سیاست‌های توسعه‌ای مفید و برنامه‌ریزی‌شده در حوزه‌ی اشتغال و آموزش توأم نباشد چه بسا که تبدیل به تهدید گردد. بنا بر این، یکی از مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی تحقق سود جمعیتی، عدم برخورداری از سیاست‌های منسجم در مواجهه با موهبات بهره‌مندی از پتانسیل پنجره جمعیتی است.

توضیحات

[1] demographic dividend
[2] baby boomer cohort
[3] first demographic dividend
[4] second demographic dividend
[5] labour supply

منابع

[1] Bloom, D. E., D. Canning, and J. Sevilla (2003). *The Demographic Dividend: A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change*, Population Matters Monograph MR-1274, RAND, Santa Monica.

[2] Bloom, D., D. Canning, and P. Malaney. 2000. "*Demographic Change and Economic Growth in Asia*" Population and Development Review 26 (Suppl.): 257–290.